

ЭКОНОМИКС

Ашық экономика

Дәрістің жоспары:

1. Тауар мен капиталдың халықаралық ағындары.
2. Номинал және нақты айырбас бағамдары.

Тауар мен капиталдың халықаралық ағындары

Бұл сұрақта алдымен біз тауар мен көрсетілетін қызметтің халықаралық ағындары туралы айтамыз.

Сыртқы сауда – әртүрлі мемлекеттердің ұлттық шаруашылықтарының арасында жүретін тауар мен қызмет айырбасы. Сыртқы сауданың негізі – халықарлық еңбек бөлінісі. Халықаралық еңбек бөлінісі жеке елдердің мамандандырылуын сақтайды. Олардағы өндіріс қызметінің әртүрлі саласын белгілі түрге мамандандырады. Нәтижесінде өндіріс пен ғылыми техникалық қызметтерді тауарлармен айырбастау жағдайын туғызып, халықаралық сауда дами түседі.

Сыртқы сауда – тауарлар мен қызметтерді сырттан әкелуден және оларды сыртқа шығарудан құралады. Әрбір елдің сыртқы сауда нәтижесі сауда балансынан көрінеді. Егер шығарылған тауар құнынан артық болса, онда оны сауда балансының оң сальдосы дейді. Керісінше жағдай болғанда пассивті сауда балансын құрайды.

Сыртқы сауда айналымы – елдің белгілі бір кезең ішіндегі экспорты мен импортының жиынтық көлемі.

Экспорт – тауарларды сыртқы нарықтарда өткізу үшін сыртқа шығару, сондай-ақ, шетелдерде шығарылған тауарларды кері экспорттау.

Импорт – ел ішінде пайдалануға және кері экспорттауға арналған тауарларды шекарадан әкелу.

Таза экспорт – кез келген елдің экспорты мен импортының айырмасы.

Таза экспорт мемлекеттің әлемдік нарықтарда тауарлар мен қызметтердің не сатушысы, не сатып алушысы екенін түсіндіретіндіктен, таза сауда балансы деп аталады. Жоғарыда атап өткеніміздей, таза экспорт оң болса, яғни экспорт импорттан көп болса, мемлекет басқа елдерден тауарлар мен қызметтерді сатып алғанға қарағанда көбірек сататынын көрсетеді. Мұндай жағдайда мемлекет сауда балансының белсенді сальдосына ие. Таза экспорт теріс болса, яғни экспорт импорттан кем болса, онда мемлекет басқа елдерге тауарлар мен қызметтерді аз сатып, көбірек сатып алады дегенді білдіреді. Мұндай жағдайда, мемлекет сауда балансының пассив сальдосына ие. Таза экспорт нөлге, яғни экспорт пен импорт тең болса, онда мемлекет сауда балансының нөлдік сальдосына немесе нетто-балансқа ие болады.

Мемлекеттің экспортына, импортына және таза экспортына әсер ететін көптеген факторлар бар. Оларға мыналар жатады:

Әлеуметтік-жағрафиялық фактор – жағрафиялық орналасу, халықтың құрылымы, саны және де олардың шаруашылық тәжірибесі.

Табиғи экономикалық фактор – табиғи климаттық жағдайлар, жер шаруашылығы құралдары, табиғи кен байлықтар.

Техникалық экономикалық факторлар – жеке елдердің экономикалық және ғылыми техникалық даму деңгейі әртүрлі болуымен анықталады.

Ғылыми-техникалық проресс. Халықаралық еңбек бөлінісі өнімдерінің тұрақты түрде жаңаруына, тауарлар ассортиментінің және олардың техникалық күрделілігінің шапшаң өсуіне алып келеді.

Осы аталған факторлар өзгерген жағдайда халықаралық сауда көлемі де өзгереді.

«Экономикс» оқулығының 617-618-беттерінде келтірілген мысалдар арқылы тауар немесе көрсетілетін қызметтің халықаралық ағындары туралы нақты түсінуге болады.

Енді капиталдың халықаралық ағындарына келетін болсақ, барлық экономикалық субъектілер (үй шаруашылықтары, фирмалар және мемлекет) халықаралық нарықтар арқылы капитал ресурстарын саудалау бойынша әлемдік қаржы нарықтарына қатыса алады. Мұнда таза капитал ағыны деген ұғым пайда болады.

Таза капитал ағыны – отандық резиденттер сатып алған шетелдік активтер мен шетелдіктер сатып алған отандық активтердің айырмасы. Таза капитал ағынын төмендегідей есептеп шығаруға болады:

Таза капитал ағыны = Отандық резиденттер сатып алған шетелдік активтер – Шетелдіктер сатып алған отандық активтер

Таза капиталдың сыртқа ағылуына әсер ететін факторлар болады:

- Шетелдік активтерге төленетін нақты пайыздық мөлшерлемесі;
- Отандық активтерге төленетін нақты пайыздық мөлшерлемесі;
- Шетелдік активтерді тұтынған кездегі экономикалық және саяси тәуекелдер;
- Шетелдік инвесторларға қатысты мемлекеттік саясат.

Таза капитал ағыны туралы нақты түсінікті «Экономикс» оқулығының 618-619-беттерінде келтірілген мысалдар арқылы шыңдай түсуге болады.

Ашық экономика жағдайында екі нарықта, яғни тауар нарығында және қаржы нарығында тепе-теңдік қалыптасуы керек. Мұнда тауар нарығындағы таза экспорттың көлемі мен капитал нарығындағы таза капитал ағынының көлемі бір-біріне тең болады, яғни сыртқа кететін таза капитал ағыны (NCO) әрдайым таза экспортқа (NX) тең:

$$NCO = NX$$

Бұл теңдестік экономикадағы әрбір келісім екі жақты бірдей әсерді көрсетеді. Оның себебін түсіну үшін «Экономикс» оқулығының 619-бетінде көрсетілген Ұлыбритания мен Жапония арасындағы өзара келісімдер жөніндегі мысалды қарастыруға болады.

Сонымен, халықаралық келісімдер айырбас түрінде болғандықтан, таза экспорт пен таза капитал теңдігі сақталып отыруы тиіс. Мәселен, бір мемлекет екінші мемлекетке тауарды немесе көрсетілетін қызметті сатқан кезде сатып алушы мемлекет тауарды немесе көрсетілетін қызметке ақша төлеуі үшін өз активтерінің бір бөлігін береді. Сол активтердің құны сатылған тауардың немесе көрсетілетін қызметтің құнына тең болады. Нәтижесінде, бір мемлекет сатқан тауардың немесе қызметтің таза құны (NX) ол сатып алған таза активтер құнына (NCO) тең болу керек. Тауар немесе қызметтің халықаралық ағыны және халықаралық капитал ағыны – бір тиынның екі жағы.

Біз білетініміздей, жалпы ішкі өнім шығындар әдісі бойынша есептелгенде негізгі макроэкономикалық теңдестік қалыптасады:

$$Y = C + I + G + NX$$

Егер теңдеудің сол жақ және оң жақ бөлігінен тұтыну шығындары мен мемлекеттік шығындарды алып тастайтын болсақ, онда біз мынаны аламыз:

$$S = I + NX,$$

мұнда, $Y - C - G = S$, яғни ұлттық жинақтарды (жеке және мемлекеттік жинақтардың қосындысы) білдіреді. Бұл теңдеуді басқаша түрлендіріп негізгі макроэкономикалық теңдікті ала аламыз:

$$NX = S - I,$$

мұнда, X_n – экономиканың сыртқы балансы;

$S - I$ – экономиканың ішкі балансы.

Нақтырақ айтатын болсақ, NX – таза экспорт ағыны шотының сальдосы, $S - I$ – таза капитал ағынының сальдосы болып табылады. Бұл екі шот бір-бірін теңестіріп отырады және өз мәндерінің абсолютті шамаларына сәйкес келіп отырады.

Соңында, негізгі макроэкономикалық теңдестіктің мынадай жазуын ала аламыз:

$$NX + (I - S) = 0.$$

Сонда осы макроэкономикалық талдау тұрғысынан біз екі негізгі шотты – таза экспорт ағыны шотын және таза капитал ағыны шотын ғана бөліп көрсетуіміз керек. Осы екі шот арқылы жүргізілетін кез келген келісім төлем балансында екі рет жазылатындықтан олар бір-бірін әрдайым теңестіріп отырады. мысалы, егер ұлыбританиялық импорт экспорттан көп болса, онда таза экспорт ағыны шотының теріс сольдосы орын алады: $NX < 0$. Шығындарымыз табыстардан асып кетсе, онда бір жерден қарыз алуға тура келеді немесе өз активтеріміздің бір бөлігін сатуымыз керек. Осының бәрі Ұлыбританияға шетел валютасы осы шот бойынша құйылады дегенді білдіреді. Ал таза капитал ағыны шоты бойынша бұл оң сальдо болып табылады, яғни инвестициялар ұлттық жинақтардан көп болып тұр: $I - S > 0 \Rightarrow I > S$. Олай болса, Ұлыбритания шет елдерге қарыздар деген сөз.

Керісінше, егер ұлыбританиялық экспорт импорттан көп болса, онда таза экспорт ағыны шотының оң сольдосы орын алады: $NX > 0$. Демек, Ұлыбританиядан шетел валютасы осы шот бойынша сыртқа ағылады. Ал таза капитал ағыны шоты бойынша бұл теріс сальдо болып табылады, яғни ұлттық жинақтар инвестициялардан көп: $I - S < 0 \Rightarrow I < S$. Олай болса, Ұлыбритания әлемдік нарықта кредитор болып табылады. Мәселен, несие беру, жылжымайтын мүлікті және басқа да активтерді шетелден сатып алу.

Тауар және қаржы нарықтарының осындай шоттарының экономикалық мәні басқаша мынаған келіп саяды. Егер $X_n > 0$ болса, онда ел сыртқы ортаға қарағанда таза инвестор болып табылады. Бұл еліміз ұлттық жинақтарының бір бөлігін шет елдерде инвестициялайды дегенді білдіреді. Керісінше, егер $X_n < 0$ болса, онда еліміз таза қарыздар болып табылады және оның инвестициялары шет елдерде қысқарады.

Тауар мен капиталдың халықаралық ағындары туралы қорытындыны «Экономикс» оқулығының 620-бетіндегі 29.1-сызбаны түсіндіру арқылы түйіндеуге болады.

Номинал және нақты айырбас бағамдары

Қазіргі уақытта әлем мемлекеттері әртүрлі валюталарды қолданады. Ашық экономика жағдайында бір-бірімен өзара келісімге түсетін экономиканың субъектілері өз қызметтерін жүзеге асыру мақсатында әртүрлі валюталарды алып-сатумен айналысады. Бұл валюта нарығының пайда болуына алып келеді, яғни бұл әртүрлі шетел валюталарына сұраныс пен ұсыныс қалыптасады дегенді білдіреді.

Номинал айырбас бағамы – бұл әртүрлі елдер валюталарының арақатынастары; бір елдің ақша бірлігі бағасының екінші бір елдің ақша бірлігі бағасына қатынасы.

Ұлттық және шетелдік валюта бағамын тіркеуді валюталық белгіленім (котировка) деп атайды. Шетел валютасы белгіленімінің тікелей және кері белгілеу деген түрлері болады.

Шетел валютасының тікелей (тура) белгіленімі: ұлттық валюта бірлігінің белгілі бір көлемімен анықталатын шетел валютасы бірлігінің бағасы. Мысалы, 1 еуро = 125 иен ($1 \text{ €} = 125 \text{ ¥}$). Бұл банкте бір еуроға 125 жапон иенін алуға болады және 125 жапон иеніне 1 еуро береді дегенді білдіреді.

Шетел валютасының кері белгіленімі: шетелдік валюта бірлігінің белгілі бір көлемімен анықталатын ұлттық валюта бірлігінің бағасы. Мысалы, айырбас бағамы 1 еуроға 125 иен болса, онда 1 иенге $1/125 = 0,008$ еуро ($1 \text{ ¥} = 0,008 \text{ €}$).

Еркін валюталық қатынастар жағдайларындағы айырбас бағамының өзгерістерін валютаның құнсыздануы немесе жоғарылауы деп атайды. Біздің мысалымызда, шетел валютасының айырбас бағамы 125-тен 127 ¥/€-ға дейін көтерілгенде оны еуроның жоғарылауы (сәйкесінше, жапон иенінің құнсыздануы) дейді. Керісінше, шетел валютасының айырбас бағамы 127-ден 125 ¥/€-ға дейін төмендегенде оны еуроның құнсыздануы (сәйкесінше, жапон иенінің жоғарылауы) деп атайды.

Валюта бағамының жоғарылауы – шетел валютасы сомасындағы валюта құнының өсуі. Мұнда импорт бағасы арзан және экспорт бағасы қымбат болады.

Валюта бағамының құнсыздануы – шетел валютасы сомасындағы валюта құнының төмендеуі. Мұнда импорт бағасы қымбат және экспорт бағасы арзан болады.

Айырбас бағамы жалпы алғанда валюта нарығындағы валютаға сұраныс пен валюта ұсынысы арқылы анықталады. Валюталық нарық – әртүрлі елдердің валюталары сауда-саттыққа түсетін нарық. Көптеген банктер, фирмалар, биржалар, айырбас орындары шетел валюталарымен сауда-саттық қатынастарын жүргізіп отырады.

Сонымен, валюта бағамының номинал және нақты валюта бағамы деген түрлері бар.

Номинал айырбас бағамы – екі ел валюталарының салыстырмалы бағасы. Яғни, бір ел валютасының екінші ел валютасына шаққандағы бағасы. Атаулы валюта бағамын белгілеу үшін «айырбас бағамы» ұғымы қолданылады.

Нақты айырбас бағамы – екі елде өндірілген тауарлардың салыстырмалы бағасы. Осыны «Экономикс» оқулығының 623-бетінде көрсетілген мынадай шартты мысалмен түсіндіруге болады. Айталық, ұлыбританиялық 1 кг бидай 1£ және еуропалық 1 кг бидай 3€ тұрады. Екі ел тауарларының бағасын бір валютамен есептейміз, мұндай жағдайда қалыптасқан атаулы айырбас бағамын назарға ала отырып, еуропалық тауардың бағасын фунт стерлингпен есептейміз, мысалы, 1£/3€. Нақты айырбас бағамын табу үшін мына формула қолданылады:

$$\varepsilon = P/eP^*$$

мұнда, ε – нақты айырбас бағамы; P – отандық тауардың бағасы; P^* – шетелдік тауардың бағасы; e – тікелей белгіленімдегі шетел валютасының атаулы айырбас бағамы немесе нақты айырбас бағамы = (Номинал айырбас бағамы × отандық баға) / (Шетел бағасы). Сонымен, нақты айырбас бағамы номинал айырбас бағамына және ұлттық валютада өлшенген екі ел тауарының бағасына тәуелді.

Бірақ бұл мысал нақты шынайылықты қарапайым түрде ғана көрсетеді. Шын мәнінде бұл жерде тек екі тауардың ғана бағалары салыстырылмайды, екі елдегі бағалардың орташа деңгейі салыстырылады. Бағалардың орташа деңгейін есептеу үшін әдетте, ереже бойынша, өзгермейтін тауарлар жиынын көрсететін тұтыну қоржыны алынады. Сондықтанда, P және P^* белгілерін әріқарай бағалардың орташа отандық деңгейі және шетелдегі бағалардың орташа деңгейі деп сипаттауға болады.

Егер отандық валютаның нақты айырбас бағамы бір еуродан төмен болса, онда отандық тауарлар шетелдікке қарағанда салыстырмалы арзан болады. Осыны отандық мысалмен түсіндіретін болсақ, біздің тұрғындар отандық тауарларды көбірек, ал шетелдік тауарларды азырақ сатып алатын болады. Отандық өндірушілер өз экспорттарын кеңейте бастайды, өйткені, шетел азаматтары да аса арзан қазақстандық тауарларды сатып алуға құлшына бастайды. Демек, отандық таза экспорттың шамасы артады.

Егер отандық валютаның айырбас бағамы бір теңгеден жоғары болса, онда отандық тауарлар шетелдік тауарларға қарағанда салыстырмалы қымбат болып табылады. Ел тұрғындары енді шетелдік тауарларды көптеп сатып ала бастайды. Отандық өндірушілер өздерінің экспорт көлемін қысқартады, ал қазақстандық импортерлер елге әкелінетін шетелдік тауарлардың көлемін арттыра бастайды. Олай болса, таза экспорт төмендейді. Сондықтанда, осыған қарап нақты айырбас бағамының (ε) және қарқынының қаншалықты маңызды екендігіне көз жеткізуге болады. Тауарлар мен қызметтердің жалпы қозғалысы және сәйкесінше, төлем балансының қарқыны нақты бағамға тәуелді болып табылады.

Таза экспорт нақты айырбас бағамының функциясы болып табылады, яғни таза экспорт (X_n) пен нақты бағам (ε) арасында кері байланыс бар:

$$NX = f(\varepsilon).$$

Нақты айырбас бағамының формуласынан оның атаулы айырбас бағамына және екі елдегі бағалар деңгейіне тәуелділігін көруге болады. Өз кезегінде, атаулы айырбас бағамына бірқатар негізгі факторлар әсер етеді:

- елдердің ЖІӨ-гі немесе ұлттық табысындағы салыстырмалы өзгерістер. Мысалы, Ұлыбританияда ЖІӨ Францияға қарағанда тезірек өсетін болса, онда бұл Ұлыбританияның аса ауқатты азаматтары өз сұраныстарын импорттық тауарларға да арттырады дегенді білдіреді.

Сәйкесінше, импорт үшін француз валютасы қажет және француз франкіне деген жоғары сұраныс фунт стерлингтің айырбас бағамын төмендетуге алып келеді;

- нақты пайыздың салыстырмалы қойылымдары. Егер Ұлыбританияда нақты пайыздық қойылым Францияға қарағанда жоғары болса, онда капиталдар Ұлыбританияға ағылып, валюталық нарықта француз франкінің шамасы салыстырмалы түрде көбейе бастайды және оның бағамы төмендейді, ал теңгенің айырбас бағамы артады;

- алыпсатарлық операциялар және күтімдер. Егер валюталық алыпсатарлар, мысалы, егер Ұлыбританияда экономикалық өсудің қарқыны Франциямен салыстырғанда жоғары болатындығын білсе немесе күтсе, онда ұлыбританиялық фунт стерлингке сұраныс артады, ал француз франкіне сұраныс қысқарады және оның айырбас бағамы төмендейді.

Ендігі назарды нақты айырбас бағамының динамикасына әсер ететін аса маңызды фактор – бағалар арақатынасының өзгерісіне аударамыз. Мұндағы ең басты мәселе болып әртүрлі елдердегі инфляция қарқынының арақатынастары табылады. Егер Ұлыбританияда инфляция қарқыны және оның күтімі Франциямен салыстырғанда жоғары болса, онда уақыт өте келе фунт стерлингке француз франкінің аз ғана бөлігін сатып алуға тура келеді немесе бір франкке фунт стерлингтің көп бөлігін беру қажет. Осыған орай, біз Орталық банктің ақша-несие саясаты мен валютаның айырбас бағамы арасында тығыз байланыстың бар екендігін айта аламыз.

Сонымен, бұл дәрісте ашық экономика жағдайында қолданылатын негізгі макроэкономикалық тұжырымдар қарастырылды. Мұнда мемлекеттің таза экспорты таза капитал ағынына тең болу керектігін түсіндік. Номинал және нақты айырбас бағамдарының тұжырымдарын, сонымен қатар нақты айырбас бағамын есептеудің жолын және оған әсер ететін факторлардың қандай болатындығын білдік.

Түйін

1. Тауарлар мен қызметтердің халықаралық ағыны – тауар мен қызметтер экспорты мен импорты, таза инвестициядан таза табыстар және таза трансферттік аударымдар; таза капиталдың халықаралық ағыны – ұзақ мерзімдік инвестициялар (тікелей және қоржындық); қысқа мерзімдік капиталдар қозғалысы шотына активтермен жасалған халықаралық мәмілелер кіреді: акция, облигация, жылжымайтын мүліктен түскен табыс және шетелден сатып алынған активтерге шығындар.

2. Валюта нарығы – валюта мәмілелері жасалатын нарық, яғни онда белгілі атаулы валюта бағамы бойынша бір елдің валютасы екінші елдің валютасына айырбасталады. Еліміздің коммерциялық банктері сыртқы қарыздарын өтегенде рынокқа валютаның айтарлықтай көлемін шығарады. Бұл ұлттық валютамызға да әсерін тигізеді.

3. Валютаның айырбас бағамы – екі әр ел валюталарының арақатынасы. Атаулы айырбас бағамы екі ел валюталарының салыстырмалы бағасын көрсетеді. Нақты айырбас бағамы екі елде өндірілген тауарлардың салыстырмалы бағасын көрсетеді.

Шолу сұрақтары

1. Белгілі бір мемлекеттің сыртқы сауда қатынастарын сипаттайтын макроэкономикалық көрсеткіштер қандай?

2. Тауарлар мен қызметтердің халықаралық ағыны қалай орын алады?

3. Таза капитал ағынының халықаралық қозғалысы қалай орын алады?

4. Таза экспорт пен таза капитал арасында қандай байланыс бар?

5. Валютаның қандай түрлері бар?

6. Валютаның айырбас бағамының түрлері қандай?

7. Валютаның айырбас бағамының жүйелері қандай?

Ұсынылатын әдебиеттер тізімі:

1. Доғалов А.Н., Досмағанбетов Н.С. Макроэкономика: экономикалық мамандықтарға арналған оқулық / ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. 2-басылым, өңделген және толықтырылған. – Алматы, Print-S, 2012. – 460 б. 15-тақырып.
2. Мамыров Н.Қ., Тілеужанова М.Ә. Макроэкономика: Оқулық. – Алматы: Экономика, 2003. 10-тарау.
3. Макроэкономика: Учебник / Под общ. ред. А.А. Абишева, К.А. Хубиева. – Алматы: «Экономика», 2009. Раздел 5, глава 12, 13.
4. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика. 2 - е изд. – Спб.: Питер, 2011. Главы 16, 17.
5. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник / Под общ. ред. д.э.н., проф. А.Ф. Сидоровича; МГУ им. М.В. Ломоносова. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2013. Главы 13, 14.
6. Курс экономической теории: учебник – 7-е исправленное, дополненное и переработанное издание / Под общ. ред. Чепурина М.Н. и Киселевой Е.А. – Киров: «АСА», 2017. (Раздел 3: Макроэкономика; Раздел 4: Международные аспекты экономической теории). Глава 28.
7. Селищев А.С. Макроэкономика. 3-е изд. – Спб.: Питер, 2005. Глава 9.
8. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник. 2-изд., испр., доп. – М.: Дело, 2002. Глава 12.
9. Н. Грегори Мэнкью. Принципы макроэкономики. 4-е изд. / Пер. с англ.- Спб.: Питер, 2012. – 544 с.